

РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РОЗВИТКУ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

THE ROLE OF CIVIL SOCIETY ORGANIZATIONS IN PROMOTING TRANSPARENCY IN PUBLIC GOVERNANCE

Любарський В.С., аспірант кафедри
конституційного і адміністративного права
Національний авіаційний університет

Автор статті розглядає роль громадських організацій у забезпеченні транспарентності публічної влади в Україні з огляду на думки різних вчених та діяльність окремих громадських організацій. Підкреслюється значення адміністративно-правових засад як фундаменту для впровадження ефективних правових механізмів, спрямованих на організацію та контроль діяльності публічної влади.

У дослідженні виокремлено різновиди громадських об'єднань та проведено аналіз їхньої ролі в системі народовладдя. Особливу увагу приділяється розгляду ролі громадських об'єднань як значущого інструменту для реалізації принципів народовладдя. На прикладі діяльності різноманітних громадських організацій автор аналізує їхню діяльність як показник ефективності громадського впливу.

Подальше обговорення включає розгляд консультацій як ефективного інструменту взаємодії влади з громадськістю. Автор також враховує погляди М. Канавця та А. Матвійчука, вказуючи на частково сформовані інституціональні передумови для прогресивного розвитку громадської ініціативи. Зазначається, що громадська ініціатива виступає ключовим інструментом впливу на формування політичних рішень та розв'язання соціально-економічних проблем країни.

Розглядаються зміни в рівні довіри до громадських організацій та ЗМІ від липня-серпня 2021 року до лютого-березня 2023 року, що свідчать про позитивну динаміку та їхню важливу роль у забезпеченні транспарентності та довіри громадян до владних структур.

У висновках статті підкреслюється важливість активної участі громадських організацій, активістів та ЗМІ у контролі за діяльністю публічної адміністрації, яка сприяє створенню ефективної та відкритої системи управління в Україні.

Ключові слова: транспарентність публічної влади, громадські організації, народовладдя, ЗМІ, консультації з громадськістю, рівень довіри, громадська ініціатива.

The author of the article explores the role of civil organizations in ensuring transparency in public administration in Ukraine, considering various scholars' perspectives. The significance of administrative and legal principles as the foundation for implementing effective legal mechanisms aimed at organizing and controlling the activities of public authorities is emphasized.

The study identifies various types of civic associations and analyzes their role in the system of governance. The article delves into different views on the concept of public authorities, providing analytical reasoning to highlight key features and alternative approaches to understanding their essence and functions in democratic governance. Various types of civic associations, distinguishing between civic organizations and unions, are outlined, analyzing their role in the system of people's governance.

Further discussion includes the examination of consultations as an effective tool for interaction between authorities and the public. The author also considers the perspectives of M. Kanavets and A. Matviychuk, pointing out partially formed institutional prerequisites for the progressive development of civic initiatives. It is noted that civic initiatives play a key role in influencing the formation of political decisions and addressing socio-economic issues in the country.

Changes in the level of trust in civic organizations and media from July-August 2021 to February-March 2023 are discussed, indicating a positive dynamic and their crucial role in ensuring transparency and citizens' trust in governmental structures.

In the conclusions of the article, the importance of active participation by civic organizations, activists, and media in monitoring public administration is emphasized, contributing to the establishment of an effective and transparent governance system in Ukraine.

Key words: transparency of public administration, civic organizations, popular governance, media, consultations with the public, level of trust, civic initiative.

У сучасному світі, де демократія та прозорість є основними принципами політичного ладу, питання ефективності та відкритості діяльності публічної влади стають ключовими в аналізі політичних та соціальних процесів. Наукове дослідження, присвячене ролі громадських організацій у розвитку транспарентності публічної влади, є актуальним напрямом в умовах визначення та вдосконалення адміністративно-правових засад, що регулюють взаємодію суспільства та влади. Адже саме адміністративно-правовий каркас стає фундаментальним елементом для забезпечення взаємодії та взаєморозуміння між громадським сектором та органами влади у досягненні спільних цілей сталого розвитку та зміцненні демократичних цінностей.

Категорія «адміністративно-правові засади» може бути розкрита як основна ідея, принцип адміністративно-правового регулювання [1, с. 213]. Вона становить основу для встановлення правових механізмів, спрямованих на організацію та контроль за діяльністю публічної влади. Важливо відзначити, що адміністративно-правові засади стають не лише теоретичним засобом, але і практичним інструментарієм для взаємодії громадських організацій та органів влади в рамках забезпечення транспарентності публічного управління.

Одним із критеріїв та гарантій забезпечення громадянських прав і свобод у сфері інформаційної діяльності визнано принцип свободи отримання, зберігання та поширення інформації. Згідно з ч. 2 ст. 34 Конституції України, кожен індивід має необхідність та право вільно володіти інформацією, збирати, зберігати, використовувати та розповсюджувати її у будь-якому форматі – усно, письмово або за іншими доступними способами [2].

Правове закріплення вказаного принципу розширюється положеннями Закону України «Про інформацію». Зокрема, п. 4 ч. 1 ст. 3 даного Закону визначає основний напрям інформаційної політики – забезпечення відкритості та прозорості діяльності суб'єктів владних повноважень [3]. Таким чином, обговорювана норма передбачає не лише забезпечення загального доступу до інформації, але й активне впровадження механізмів та практик, які сприяють відкритості владних структур перед суспільством.

Далі варто звернутися до розгляду органів публічної влади, які здійснюють реалізацію адміністративно-правових засад у практиці.

У науковому дискурсі щодо поняття публічної влади існують різні підходи, а думки науковців відзначаються відмінностями. Наприклад, у дослідженні Т. Стукана, публічна влада проявляється у двох формах: державна

влада та муніципальна влада. Державна влада представлена системою структур, органів та установ, які забезпечують функціонування держави через управлінську діяльність з упорядкування, організації життя, забезпечення стабільності та розвитку суспільства. Муніципальна влада визначається як система владних відносин, що реалізує функції та повноваження органів місцевого самоврядування. Дана форма публічної влади діє в інтересах територіальних громад, взаємодіючи через виконавчі органи та посадових осіб, правовий статус яких визначається Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами [4, с. 39].

Інша група дослідників вбачає, що органами публічної влади є Президент України як гарант державного суверенітету та прав людини та громадянина, Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування [5, с. 489]. Формами публічної влади є влада народу як безпосереднє народовладдя, державна влада (законодавча, виконавча, судова) та муніципальна влада (органи місцевого самоврядування).

Перша форма наочно визначена активною інтеграцією громадян у процеси управління та прийняття рішень, що впливають на суспільство в цілому, визначає історичну реалізацію народовладдя шляхом застосування різноманітних механізмів, включаючи систему представництва та, у сучасний період, активну участь громадян у різноманітних формах. Однією з ефективних форм виявлення народовладдя є громадське об'єднання.

Відповідно до визначень, що містяться у статті 3 Закону України «Про громадське об'єднання», громадські об'єднання відокремлюються на дві основні категорії: громадські організації та громадські спілки. Громадська організація є формою громадського об'єднання, основними учасниками (засновниками та членами) якого є фізичні особи. З іншого боку, громадська спілка визначається як громадське об'єднання, засновниками якого виступають юридичні особи приватного права. Членами (учасниками) громадської спілки можуть бути як юридичні особи приватного права, так і фізичні особи [6].

Таке чітке розмежування між громадськими організаціями та громадськими спілками визначається основними учасниками та засновниками даних об'єднань і сприяє створенню різнопланових форм громадської активності та участі в суспільних процесах.

Діяльність громадських об'єднань базується на поєднанні професійних та інших інтересів їх членів і спрямована на участь у формуванні державної політики, розвитку науки, культури, відродження духовних цінностей, а також розв'язання соціальних проблем окремих категорій і груп громадян, надання благодійної допомоги, збереження навколишнього природного середовища та інших сфер громадського інтересу. Взаємодія між державою та громадськими об'єднаннями регулюється переважно нормами адміністративного права. Дані норми конкретизують адміністративно-правовий статус громадських об'єднань, що складається з сукупності прав та обов'язків, реалізованих у межах адміністративних правовідносин. Останні виникають між об'єднаннями громадян і суб'єктами публічної адміністрації [7, с. 134]. Правове регулювання визначає контекст та рамки взаємодії, встановлює основні принципи та процедури, що визначають взаємовідносини між сторонами, сприяючи систематизації та стабілізації цього важливого аспекту суспільних відносин.

Громадські об'єднання сьогодні виступають невіддільною складовою участі громадян та впливу на процеси управління та формування державної політики.

Серед найбільш відомих таких об'єднань варто виділити коаліцію «Реанімаційний пакет реформ» (далі – коаліція РПР), яка, об'єднуючи понад 22 громадські організації, благодійні фонди та інші структури, відіграє значущу роль у взаємодії громадянського суспільства з органами

державної влади. Нинішня політична обстановка в Україні, зокрема питання проведення президентських виборів в умовах війни, ставить перед громадськими організаціями завдання активної участі у формуванні публічної думки та визначенні власної позиції. На прикладі діяльності зазначеної коаліції можна виявити ключові аспекти такої взаємодії. До одного з актуальних питань, яке об'єднує громадські організації, належить несумісність проведення виборів в умовах повномасштабної війни. Коаліція РПР активно приєднала свої зусилля до спільної заяви української громадськості, наголосивши на необхідності припинення маніпуляцій навколо теми виборів під час правового режиму воєнного стану [8]. За 5 років свого існування коаліція взяла участь у реалізації важливих реформ в Україні, таких як конституційна, судова, антикорупційна та інші. Вона сприяла впровадженню інституту конституційної скарги, скасуванню неконституційних законів та активно долучилася до процесу очищення судової системи від недобросовісних елементів. Разом із тим, коаліція взяла участь у створенні Вищого антикорупційного суду та інших ключових органів [9].

Одним із прикладів успішного впливу громадських організацій на розбудову транспарентності є рух «ЧЕСНО», який засновано у 2011 році.

Даний рух вирізняється своєю історією ефективного контролю за порушеннями Конституції народними депутатами. Специфічною особливістю є систематичний моніторинг неперсонального голосування та створення бази даних щодо депутатів, які порушували конституційні принципи. Також громадська організація зробила вагомий внесок у підвищення транспарентності під час парламентських виборів 2019 року, змусивши Центральну Виборчу Комісію оприлюднити фото всіх кандидатів на своєму офіційному сайті. Важливим напрямком діяльності «ЧЕСНО» стало також вивчення роботи депутатів міських та обласних рад. Крім того, вперше в Україні проведено системне дослідження декларацій депутатів місцевих рад та витрат політичних партій. Кампанії «Чесна весна – відповідальна осінь» та «Стеж за грошима» вказують на необхідність високої фінансової прозорості як ключового інструменту боротьби з корупцією та впливом на політичний процес в Україні [10].

Громадська мережа «Опора» відіграє важливу роль у розвитку транспарентності та участі громадян в Україні. Заснована в 2005 році, вона активно працює у сферах освіти та суспільно-політичних ініціатив. Організація моніторить зовнішнє незалежне оцінювання, надає підтримку вступникам та сприяє розвитку транспарентності в освітній сфері. З 2016 року «Опора» активно публікує дані у форматі Open Data, сприяючи створенню сервісів для громадськості. Поза сферою освіти, «Опора» взяла на себе ініціативу у суспільно-політичних процесах та енергоефективності. З 2006 року організація мобілізує громадян для участі в справах ЖКГ та енергетики, сприяючи реформам для сталого енергетичного розвитку [11].

Трансперенсі Інтернешнл Україна (далі – ТІ Україна) відіграє важливу роль у розвитку транспарентності та протидії корупції в Україні. Організація активно залучається до ключових реформ, передаючи державі електронні системи, такі як ProZorro та eHealth, що підвищує ефективність та прозорість у різних сферах. ТІ Україна брала участь у медичній та антикорупційній реформах, здійснюючи аналіз кандидатів на посади суддів та надаючи рекомендації для підвищення ефективності антикорупційних інститутів. Організація також контролює дотримання законодавства в системі ProZorro через спільноту DOZORRO та аналізує політики у сфері приватизації та управління державною власністю. Програма «Прозорі міста» сприяє підвищенню прозорості місцевого самоврядування та розробці рекомендацій для поліпшення практик прозорості в міських радах [12]. Таким чином,

діяльність громадських об'єднань відзначається їхньою ключовою роллю в процесі формування та впровадження реформ в Україні, а також в їхньому впливі на взаємодію з органами державної влади. На нашу думку, це свідчить про важливий внесок громадських об'єднань у розбудову транспарентності та демократії у сучасному українському суспільстві.

З огляду на досвід описаних громадських організацій, можна виділити загальні адміністративно-правові принципи їхньої діяльності: 1) *транспарентність* (публікація інформації про діяльність та витрати для громадськості); 2) *участь у реформах*; 3) *громадянська участь* (мобілізація громадян для участі у виборчих процесах та громадських ініціативах); 4) *контроль та моніторинг* (систематичний контроль за діяльністю влади та народних депутатів); 5) *ефективна комунікація* (співпраця між громадськими організаціями та іншими суб'єктами громадянського суспільства); 6) *взаємодія з державою* (активна взаємодія з органами державної влади для формування публічної думки та реалізації реформ). Вказані принципи свідчать про важливість громадських організацій у створенні відкритого, прозорого та взаємодіючого громадянського суспільства.

У свою чергу, адміністративно-правові відносини між владою та громадськими об'єднаннями базуються на таких принципах, як: 1) *взаємодія та партнерство* (сприяння взаємодії для досягнення спільних цілей); 2) *обов'язковість інформації* (зобов'язання публікувати обов'язкову інформацію про діяльність); 3) *громадянська участь* (активне залучення громадян до рішень та проектів); 4) *взаємний контроль* (встановлення системи взаємного контролю для забезпечення відкритості та ефективності).

Однією з важливих форм взаємодії держави з суспільством є проведення консультацій з громадськістю щодо формування та реалізації державної політики, що відображено у постанові Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 року № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [13]. Зазначений Порядок визначає принципи організації та проведення консультацій з громадськістю з метою залучення громадян до управління державними справами, забезпечення вільного доступу до інформації про діяльність виконавчих органів влади, а також забезпечення гласності та прозорості їхньої роботи. Консультації спрямовані на розв'язання суттєвих питань суспільно-економічного розвитку держави, захисту прав і свобод громадян, а також задоволення їхніх політичних, економічних, соціальних, культурних та інших потреб.

Проведення консультацій з громадськістю, як визначено у Порядку, є ефективним інструментом для налагодження діалогу між органами виконавчої влади та громадськістю. Даний механізм сприяє взаєморозумінню та обміну інформацією, забезпечуючи при цьому врахування громадської думки під час ухвалення важливих рішень. Отримані під час консультацій результати використовуються при формуванні остаточних вирішень та у подальшій діяльності виконавчих органів влади. Окрім того, існує окремий Порядок проведення консультацій органів виконавчої влади з представницькими органами корінних народів України, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2022 року № 1018 [14]. Даний Порядок регламентує взаємодію між центральними та місцевими органами виконавчої влади та представницькими органами корінних народів України, акцентуючи на необхідності забезпечення консультативного процесу відповідно до специфічних потреб та інтересів таких народів.

Згідно з поглядом М. Канавця, в Україні вже частково сформовані інституціональні передумови для прогресивного розвитку громадської ініціативи як важливої складової громадянської участі у суспільних процесах.

Громадська ініціатива, яка розглядається як активна діяльність окремих осіб чи спільнот громадян, спрямована на вплив на формування політичних рішень, що, наприклад, спрямована на залучення публічної влади до розв'язання конкретних проблем. Типовими методами реалізації громадської ініціативи слугують налагодження контактів із політичними представниками та чиновниками, ведення публічних звернень, ініціація демонстрацій, здійснення страйків, формування груп тиску (лобі) та рухів. Дані засоби взаємодії з публічною владою сприяють активній участі громадян у процесах управління та прийнятті політичних рішень, а також визначають важливі елементи взаємодії між суспільством та органами влади [15, с. 406].

У дослідженні, проведеному А. Матвійчуком, акцентується увага на особливостях реалізації громадянської ініціативи в сучасній Україні. Зазначається зростання громадянських ініціатив як важливого показника посилення самоорганізаційного капіталу громадянського суспільства. Дослідник висвітлює широкий спектр проблематики, пов'язаної з появою ініціатив у соціальних мережах та залученням інтернет-ресурсів. Також відзначається підвищення впливу громадянської ініціативи на формування системи цінностей українців у сфері розвитку європейської цивілізації та відтворення досвіду консенсусного прийняття рішень. Однак в дослідженні вказується на незавершеність створення інституціонального клімату для ефективної імплементації громадянських ініціатив. Це суттєво обмежує їхню здатність впливати на формування стратегічних напрямів розвитку суспільства та призводить до збереження пасивності та відстороненості частини населення від участі в процесах управління та контролю за їхнім виконанням [16].

Наукове обґрунтування громадської ініціативи в Україні вказує на те, що даний вид громадянської активності може відігравати ключову роль у розв'язанні соціально-економічних проблем та формуванні політичного розвитку країни. Розвиток громадської ініціативи є важливим чинником підвищення ефективності взаємодії громадянського суспільства та органів влади, сприяючи становленню відкритого та демократичного суспільства.

Науковий аналіз показує динаміку та зміни в рівні довіри громадських організацій, що спостерігаються в період з липня-серпня 2021 року до лютого-березня 2023 року. За результатами опитування, проведеного протягом вказаного періоду, виявлено, що рівень довіри громадським організаціям у лютому-березні 2023 року зріс і склав 65,8% громадян. Порівняно з аналогічним періодом минулого року (серпень 2022 року), коли показник становив 64,5%, відзначається певне підвищення довіри [17]. Інтерес до діяльності громадських організацій має стійку тенденцію до зростання, що визначається інтенсивною взаємодією даних організацій з громадськістю. У порівнянні з липнем-серпнем 2021 року, коли лише 47% громадян висловлювали довіру громадським організаціям [17], спостерігається значущий прогрес.

Не менш важливим фактором є вплив ЗМІ на формування громадської думки. За період з липня-серпня 2021 року до лютого-березня 2023 року відзначається помітне збільшення рівня довіри громадян до ЗМІ. У липні-серпні 2021 року цей показник складав 45,4%, тоді як в лютий-березень 2023 року цифра зросла до 65,1% [17]. Такі показники свідчать про позитивну динаміку в сприйнятті громадянами інформації, що надходить через ЗМІ, та високий рівень довіри до вказаних джерел інформації.

Зазначені тенденції свідчать про активну роль громадських організацій у підвищенні довіри громадян до публічної влади та важливість впливу ЗМІ на формування громадської думки. Отже, можна визначити, що громадські організації та ЗМІ відіграють ключову роль у забезпеченні транспарентності публічної влади та зміцненні довіри громадян до інститутів влади.

Варто додати, що у сучасному політичному ландшафті розгляд амбівалентного впливу ЗМІ на політичний процес виявляє двозначні наслідки даної взаємодії. З одного боку, засоби масової інформації відіграють конструктивну роль, надаючи можливість загального охоплення та активного залучення населення до демократичних процесів. Зокрема, вони надають громадянам право вибору кандидата, ідеології чи програми, забезпечуючи їхню участь у формуванні політичної реальності. З іншого боку, розширені можливості політичної комунікації, які надають ЗМІ, призводять до перенесення політичного життя у сферу символічного простору масових медіа. Це призводить до того, що свідомість населення стає залежною від розповсюджуваних ЗМІ повідомлень і відбитків подій, що розгортаються в цьому медійному просторі. У результаті такого процесу настає ситуація, коли сприйняття подій та політичних реалій визначається не стільки самими подіями, скільки їхнім відображенням та інтерпретацією в засобах масової інформації [18, с. 89].

На наш погляд, громадські активісти, як суб'єкти громадянського суспільства, мають великий вплив на формування політичного дискурсу та сприяють впровадженню етичних норм у публічний сектор. Їхня активність не лише виявляється у власних ініціативах, але й у тісній співпраці з громадськими організаціями, що дозволяє їм впливати на розвиток та реформу публічного управління. Даний взаємозв'язок сприяє формуванню високих стандартів

етики та забезпеченню ефективного контролю за владними інстанціями, сприяючи високому рівню транспарентності публічної влади у сучасному соціально-політичному контексті.

У висновку слід відзначити, що громадські активісти та представники масової інформації відіграють важливу роль у контролі за діяльністю органів публічної адміністрації. Їхня участь у громадському моніторингу відкритих даних та публічної інформації сприяє ефективному забезпеченню принципу зв'язаності органів публічної влади з правом.

Здійснюючи ретельний контроль, громадські організації допомагають у формуванні прозорої та відкритої системи управління, сприяючи тим самим зміцненню довіри громадян до діяльності органів влади. Громадський моніторинг стає необхідною ланкою у розбудові ефективної системи взаємодії між громадянами та публічною владою, що базується на принципах прозорості, відповідальності та взаємної довіри.

Результати дослідження підтверджують, що громадські організації виступають ефективними каталізаторами для забезпечення взаємодії між громадянами та публічною владою на основі прозорих та відкритих принципів. Їхня роль полягає в активному сприянні демократичному процесу, розвитку громадянського суспільства та формуванні дієвого механізму контролю, що сприяє дотриманню принципів правової зв'язаності органів публічної влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сопілко І., Токарева К. Генезис наукових досліджень проблеми визначення сутності та змісту адміністративно-правових засад діяльності правоохоронних органів. *Наука і техніка сьогодні*. 2023. № 12(26). С. 204–219.
2. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 27.11.2023).
3. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII : станом на 27 лип. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 27.11.2023).
4. Стукан Т. Публічна влада: характеристика, ознаки та форми прояву. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2021. № 4 (31). С. 37–41.
5. Битяк Ю., Гаращук В., Дьяченко О. Адміністративне право України : підручник / ред. Ю. Битяк. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 544 с.
6. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI : станом на 27 лип. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> (дата звернення: 28.11.2023).
7. Галуцько В., Діхтієвський П., Кузьменко О. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / ред.: В. Галуцько, О. Правоторова. 4-те вид. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 656 с.
8. Заява проти проведення виборів в Україні під час війни. *Реанімаційний Пакет Реформ*. URL: <https://rpr.org.ua/news/zaiava-proty-provedennia-vyboriv-v-ukraini-pid-chas-viiny/> (дата звернення: 29.11.2023).
9. Здобутки ГО-учасниць РПР. *Реанімаційний Пакет Реформ*. URL: <https://rpr.org.ua/zdobutky/> (дата звернення: 29.11.2023).
10. Історія руху Чесно. *Чесно*. URL: https://www.chesno.org/background_chesno/ (дата звернення: 11.12.2023).
11. Про ОПОРУ. *ОПОРА – Громадянська мережа*. URL: <https://oporgua.org/about#Section1> (дата звернення: 11.12.2023).
12. Про нас. *Transparency International Ukraine*. URL: <https://ti-ukraine.org/about/> (дата звернення: 11.12.2023).
13. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Каб. Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996 : станом на 27 черв. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-p#Text> (дата звернення: 29.11.2023).
14. Про затвердження Порядку проведення консультацій органів виконавчої влади з представницькими органами корінних народів України : Постанова Каб. Міністрів України від 19.08.2022 р. № 1018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2022-p#Text> (дата звернення: 29.11.2023).
15. Канавець М. Роль громадськості у просуванні реформи державного управління. *Гілея: науковий вісник*. 2017. № 119. С. 405–410.
16. Матвійчук А. Громадянська ініціатива як чинник самоорганізації громадянського суспільства в сучасній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. № 3–4. С. 288–298.
17. Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-dosotsialnykh-institutiv-liutyi-berezen-2023r> (дата звернення: 04.12.2023).
18. Федорищак Х., Мосора Л. Місце та роль засобів масової інформації у сфері публічної політики. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. 2022. № 1(61). С. 86–91.